

Summary

The object of research are Zaporizhzhyan seals. Basing upon the research of archival and museum materials, the author concludes that according to the signatures, materials, techniques of production, placing in the document, functional destination, character of the document sealed etc. Zaporizhzhyan seals are equal to their compliances in Hetmanschyna.

О. А. Репан

ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД СТАРШИНИ КОДАЦЬКОЇ ПАЛАНКИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Козацька старшина у вітчизняній історіографії (за винятком хіба радянського періоду) не може покаржитися на неувагу. Початок процесу вивчення старшин як соціальної групи поклали самі старшини та їх нащадки наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., занепокоєні як відстоюванням корпоративних інтересів, так і патріотичними міркуваннями про потребу збереження пам'яті про славні часи, про що не раз писали сучасні дослідники [1-2]. Зрозуміло, що народницька позиція напевно найкращого для свого часу фахівця з історії Гетьманщини О. Лазаревського призводила до окреслення не зовсім симпатичних портретів козацьких старшин [3-6], але й роботи цього автора, й роботи його колег (здаймо хоча б В. Модзалевського) вводять до наукового обігу масу цікавих фактів та гіпотез [7]. Процес тривав у XX столітті, де не можна пройти повз дослідження М. Слабченка чи Л. Окиншевича [8; 9, с.84-171; 10; 11]. На сучасному етапі варто говорити вже про складання такими дослідниками, як Г. Гаєцький, В. Кривошея, І. Кривошея та О. Кривошея поважних довідників, які відбивають час перебування старшини на посаді, біографічну інформацію тощо [13-14]. Безпосередньо вивченню старшинської верстви слобідських полків присвячено дослідження В. Маслійчука [15].

У той же час запорозькій старшині пощастило значно менше. Маємо певну літературу, присвячену, наприклад, постатям таких кошових отаманів, як І. Сірко або П.Калнишевський [16-19]. Надзвичайно цікаву розвідку, присвячену керівній верстві Коша, залишив О. Рябінін-Скляревський [20]. Проте після класичної праці М. Слабченка паланковий устрій Вольностей не ставав предметом спеціального розгляду [21]. Для з'ясування персонального складу старшин паланкового рівня велику роботу проводять упорядники "Архіву Коша Нової Запорозької Січі". Цікаву біографічну інформацію наводить в одній зі своїх розвідок Н. Ченцова [22].

Однак паланкова старшина як об'єкт вивчення, наскільки мені відомо, не привертала уваги сучасних дослідників. Обов'язковою складовою таких студій є встановлення точного персонального складу такої старшини, часу її перебування на посаді та укладання хоча би стислої біографічної довідки – наскільки це взагалі можливо. Без такої роботи ці особи залишаться безликою масою, а історія Запорозької Січі на паланковому рівні – сухою схемою, позбавленою життя, людей та емоцій. Нижче увазі шановного читача пропонується спроба подивитися на персональний склад однієї з найбільших паланок – Кодацької – таким, яким він представлений у друкованих джерелах та літературі.

Кодацька і Самарська паланки згадуються вже на початку XVIII ст. [19, с.20]. Є документальні свідчення про існування паланкового поділу протягом перебування Коша під татарською протекцією в першій третині XVIII ст. [23, с.5-8]. Саме слово паланка в турецькій мові означає невелику фортецю, проте в практиці запорозців це перш за все адміністративно-територіальна одиниця Вольностей. Адміністративні центри паланок, де перебувала паланкова старшина, були одночасно й укріпленими пунктами. В Новому Кодаку фортеця одночасно захищала і перевіз [24, с.75; 25, с.432-433].

Адміністрація паланки складалася з полковника, писаря, осавула, підписаря та підосавула. До складу управлінської вертикалі належали козацькі і посполиті отамани слобід, а також осадчі нових поселень [19, с.20]. Кіш іноді міг безпосередньо звертатися до отаманів і таким чином оминати бюрократичну драбину. Так було, наприклад, у січні 1764 р., коли посполитий отаман Нового Кодака отримав наказ із Січі, де докладно регламентувалася видача харчів козакам, які відряджаються деінде з пакетами і мають право вимагати провіант [26, с.52].

Очевидно, на початку існування паланкова старшина обиралася місцевою козацькою громадою, проте з часом ця компетенція перейшла до Коша, а паланкова рада вирішувала лише незначні проблеми місцевого характеру [25, с.433; 26, с.52; 27, с.171]. Старшини до паланок обиралися на Січі щороку, а іноді й двічі на рік. Традиційно на ці посади призначали людей, які чесно і самовіддано прослужили у Війську 10-15 років. Попередньо з ними знайомився

старокодацький хрестовий намісник, так що в другій половині XVIII ст. вони отримували ще й церковне схвалення перед призначенням [28, с.26-27].

Паланковий полковник мав на території паланки величезний обсяг влади, обмежений проте, з одного боку, Кошем, а з іншого – звичаєм. Власне, він зосереджував у своїх руках адміністративні, фінансові, судові та воєнні повноваження. До його юрисдикції належали не тільки мешканці паланки, але і подорожні. У XVIII ст. щороку один з паланкових полковників у складі запорозької делегації вирушав до Петербурга по жалування [29, с.495; 27, с.187]. Писар мав клопіт, перш за все, з обліком населення, реєстрацією податків, що надходили від слобід, виданням паспортів та веденням листування з різними офіційними інстанціями. У його віданні перебував також архів. Осавул – це посада без чітко визначеної компетенції, виконавець полковничої волі. Судові, воєнні, фінансові завдання змінювали одне одного в його роботі – в залежності від наказів полковника [25, с.434; 27, с.454]. Забезпечення діяльності паланкової старшини відбувалося за рахунок місцевих зборів, наприклад, третина мита з Кодацького перевозу лишалася в паланці [24, с.324].

Символом влади паланкового полковника був пірнач, він передавався разом зі справами під час заміни старшини. Кожна паланка також мала печатку, зображення на якій проходило певну еволюцію. Для Кодацької паланки маємо зразок печатки 1750 р. Зберігаючи загальну форму (прямокутну зі зрізаними кутами), паланкова печатка дещо змінилася вже на 1754 р. Виглядала вона так: вгорі корона, нижче неї зліва і справа літера П, під короною щит круглої форми, на ньому літери НК, під ними літера П, тобто П(ечать) П(олкова) Н(ово) К(одацької) П(аланки). Такі печатки фіксуються на документах паланкової канцелярії 1756, 1757 і 1760 р. [30, с.901; 31, с.834]. В 1770 р. печатка набула іншої форми та змісту – на ній з'явилося зображення коня, що біжить і обертає при цьому голову, а також стріла, шабля тощо. Зразком політичної символіки в паланкових гербах є зображення князівської корони на печатці Кодацької паланки. У такий символічний спосіб запорожці підкреслювали автономний характер Війська та його складових [32, с.207].

Надзвичайно цікаву інформацію з кубанських архівів про паланкові прапори наводить Д. Яворницький. Якщо пірнач передавався, то прапор кожен полковник мав виготовити за власний кошт. Цей прапор був символом його гідності і під час об'їздів терену завжди майорів над полковником. Полотноще не знищувалося після старшинської ротації – відставний полковник повертався з ним на Січ і вивішував у курені, козаком якого він був [27, с.231]. Курені вели між собою певне змагання і пишалися козацькими успіхами.

Прапор як символ гідності розглядали і сімейні козаки, що мешкали в Новому Кодаку. Коли військо вітало кошового отамана П. Козелецького з передріздвяним Пилиповим постом 1747 р., козацька громада паланкового центру просила дозволу на виготовлення власного прапора. З цим прапором новокодацькі козаки хотіли виконувати завдання Коша і в такий спосіб виокремити свою громаду. Мотив, який спонукає їх, один – честь. Звернення від імені новокодачан підписав городовий отаман Денис Таран, а полковник кодацький Василь Зеленко не заперечував проти такої ініціативи [33, с.586]. На жаль, як розв'язалася справа, ми не знаємо.

Влада паланкового полковника була похідною від влади кошового – саме його іменем вона здійснювалася. Попри делегування повноважень, кошовий безпосередньо втручався в адміністрування не тільки письмовими наказами, а і особистою присутністю. Владна система Запоріжжя зберегла такий архаїчний звичай, як об'їзд кошовим та військовими старшинами паланок і безпосередній розгляд справ на місці. До нас дійшли описи таких поїздок П. Калнишевського до Нового Кодака в 1772 і 1774 роках [19, с.38].

Імена старшин Кодацької паланки відновити легше для періоду Нової Січі, проте є деякі згадки й з більш раннього часу. Перш за все йдеться, зрозуміло, про полковників.

Полковники Кодацької паланки

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1665	Кривий Харко [34, с.278]
1697	Кармазин Федір [35, с.188]
1747	Зеленко Василь [33, с.586]
Ран.1750	Чорний Степан [36, с.155-156]
1750	Таран Яків [33, с.692]
1751	Чорний Пархом
1752	Якимов Григорій
1752, липень	Покотило Федір
1753	Савелієв Стефан
1754	Савелієв Стефан [30, с.24,57,101-102,780,869]

1753 або 1754	Чумак Федір [24, с.154]
1754	Сидоров Михайло
1754	Іванов Федір
1754	Якимов Григорій
1755	Товкачівський Іван
1755, вересень-листопад	Сьомак Федір [37, с.178-179]
1756	Степан Мовчан
1758	Кривий Григорій Кононович
1758	Чорний Степан [30, с.275,345-346,869]
1759	Ічанський Іван [38, с.341]
1760	Горбоніс Іван [31, с.264]
1761	Іванов Петро [24, с.374]
1762	Кулик Іван [39, с.131]
1765	Касяненко Іван [24, с.322-333]
1766	Чорний Мусій
н.р. 1766	Красовський Антін
1768	Поперечний Назар [40, с.225,587,656]
1769	Калнишевський Йосип
1770, червень	Сокур Олексій [24, с.332,400]
1770 – 1771	Блакитний Стефан [41, с.274; 37, с.180]
1771, серпень – 1772	Попович Гаврило [26, с.274; 41, с.274]
1772, літо	Нечай Василь [24, с.205,341]
1774, 27 черв. – лют. 1775	Свитий Яким [38, с.127; 42, с.616]

Як бачимо, імена кодацьких полковників другої половини XVII – першої половини XVIII ст. відомі нам у невеликій кількості, дещо оптимістичніша картина вимальовується для 1750-1770-х рр. Достатньо рідко полковник обіймав свою посаду понад рік – згадки про С. Савелієва у 1753-1754 рр. чи про С. Блакитного 1770-1771 рр. цілком можуть означати перебування на посаді протягом другої половини, наприклад 1753 і першої половини 1754 років. Повернення на посаду поки що відоме тільки одне: Г. Якимов після каденції 1752 р. знову згадується на посаді в 1754 р. Дещо загадковим постає 1754 рік – під ним згадується чотири різних кодацьких полковники. Поки що цей ребус розшифрувати важко. Наявність списку кодацьких полковників дозволяє розпочати відновлення їх біографій – завдання непросте через розпорошеність згадок у джерелах. Таку роботу свого часу певною мірою провів О. Рябінін-Склярєвський для кошової старшини, а паланкова чекає своєї черги [43].

Дещо меншою мірою можна відновити персональний склад писарів Кодацької паланки.

Писарі Кодацької паланки

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1749	Порохня Григорій
1751	Порохня Григорій [42, с.618]
1752	Шафрановський Петро
1754	Таран Нестір Гаврилович [30, с.24,754,869]
1754	Гніденко Степан [33, с.693]
1755	Василь Волинський [22, с.147]
1755	Віл Василь [33, с.692]
1757	Семенов Андрій [30, с.750-752]
1757	Шрам Григорій Іванович
1759	Кумпан Василь [40, с.470,512]
1760	Ляхович Григорій Іванович [25, с.355]
1761	Швидкий Григорій [40, с.656]
1761, верес.	Порожній Лук'ян [24, с.364]
1765, квіт.	Ковалєвський Іван
1765	Малишевич Стефан [42, с.602,614]
1769	Золотарєвський Іван [43, с.127]
1771-до червня 1772	Таран Нестір Гаврилович
1772	Золотарьов Іван [24, с.338,339]

Про декого з полкових писарів можемо сказати трохи докладніше. Наприклад, Василь Кумпан був козаком Джереліївського куреня. Він з'явився на Січі в 1751 р. і близько семи років переймався клопотами січової школи, причому його обирали отаманом. У 1759 р. Кіш призначив В. Кумпана писарем Кодацької паланки, але подальшої кар'єри козак робити не захотів і подався в послушники до одного з київських монастирів [40, с.469-470]. Відкритим залишається питання про родинні зв'язки В. Кумпана з такою яскравою фігурою запорозької історії, як Артем Васильович Кумпан, відомий вже в 1740-х рр. як організатор торгівлі з Кримським ханатом. У 1760-1761 рр. А. Кумпан обіймав посаду військового писаря [22, с.144; 43, с.166].

Цікавий шлях пройшов наступник В. Кумпана в кодацькій канцелярії – Григорій Ляхович. Вихідець із Миргородського полку, з 1756 р. він служив у січовій канцелярії. Після писарювання в Кодацькій та Самарській паланках повернувся до попередніх обов'язків, причому двічі під час тривалих відряджень І. Глоби до Петербурга заміщав його на посаді військового писаря. У 1768 р. він знову повертається в Гетьманщину і в рідному полку стає сотником Городицької сотні [25, с.355]. Дещо схожою була доля Григорія Шрама. Він покинув Гетьманщину в 1747 р. і став товаришем Левушківського куреня та служив у січовій канцелярії – завдяки знанню татарської мови попрацював товмачем. Після кодацького писарства повернувся на Січ, але в 1761 р. його потягнуло на батьківщину. Кіш звертався до очільників Гетьманщини з проханням залучити його до служби на відповідних досвіду Г. Шрама посадах [22, с.146; 40, с.512-513].

У 1755 р. згадуються як кодацькі писарі Василь Волинський та Василь Віл. З огляду на неусталеність прізвищ, найшвидше ми маємо справу з тією самою людиною, яка трохи згодом, в 1762 р., стала писарем Самарської паланки. Значно частіше, ніж полковники, писарі поверталися на посади. Згадаємо і А. Порохню, і Нестора Тарана, для якого пауза склала 15 років. Напевно, тією самою людиною є І. Золотаревський та І. Золотарьов. Найшвидше, він був одним із ближчих співробітників П. Калнишевського – не марно він виступає писарем під час правління в Новому Кодаку племінника кошового – Йосипа. Крім того, саме І. Золотаревському доручають конфіскацію коней учасників повстання проти старшини на Січі і конвоювання їх до Новоросійської губернської канцелярії [43, с.126-127]. Тісно був пов'язаний із Новим Кодаком П. Шафрановський – бачимо в 1761 р. його писарем Старокодацького хрестового намісництва, яке базувалося саме в паланковому центрі [44, с.126].

Не так часто, як писарі, згадуються в документах осавули Кодацької паланки. В 1751 р. цю посаду обіймав Мартин Сердечний [30, с.780], в 1751 – Іван Кирпань, а десятьма роками пізніше – Кулаковський [24, с.364,374]. Трохи більше знаємо про городових отаманів паланкового центру – Нового Кодака.

Городові отамани Нового Кодаку

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1747	Таран Денис [33, с.586]
1754	Пластун Ничипір
1756	Скітченко Павло [30, с.111,211]
ран.1761	Бардадим Семен [31, с.511]
1773	Щербина Федір [24, с.261]

Найбільше відомо про Семена Бардадима – козака з 1720 року, який пройшов не одну воєнну кампанію, а з 1745 р. одружився й осів у Новому Кодаку, де він ростив дітей і досяг поваги козацької громади. Ктитор Миколаївської церкви, він у 1774 р. отримав від Коша дозвіл користатися рибними ловами для потреб храму. Бардадим мав зимівник, сусідом його був дяк С. Никитов [26, с.82].

Власне, наразі напевно йдеться не так про висновки, як про завдання. Очевидно, що фронтальне вивчення архіву Коша Нової Січі здатне значно розширити наші знання про старшин паланкового рівня. Посилити ефективність роботи може взаємодія різних дослідників, які вивчають запорозьке козацтво. Реальною, як здається автору цієї статті, виглядає можливість на базі чи то одного з науково-дослідницьких козацьких сайтів, чи то на базі "Вікіпедії" створити відкриту базу даних на січових старшин різного рівня, куди кожен дослідник зможе додати інформацію, зазначивши джерело її походження.

Джерела та література

1. Колесник І. Українська історіографія: XVIII – початок XX ст.: [Навч. посіб.] – К., 2000.
2. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Х., 1996.

3. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская Старина. – 1882, № 1, 3, 8; 1884, № 1, 5; 1886, № 1, 7; 1887, № 6-7, 8.
4. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1. Полк Стародубский.
5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. Полк Нежинский.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1903. – Т. 3. Полк Прилуцкий.
7. Модзалевский В. Малороссийский родословник. В 4 т. – К., 1908-1914.
8. Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909.
9. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVI-XVII-XVIII століть // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. – К., 1926. – Т. 2.
10. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII століть. Ч. 2. Рада старшин // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. – К., 1930. – Т. 7. Окреме видання.
11. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII століть // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 157. – Окреме видання. – Мюнхен, 1948.
12. Gajecki G. The Cossack Administration of the Hetmanat. – Cambridge, 1978. – Vol. 1-2.
13. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2: доповн., уточн. та виправл. – К., 2005.
14. Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О. Українська козацька старшина. Ч. 3. Значне військове товариство. У 3 кн. – К., 2008.
15. Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003.
16. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко. – Д., 1990.
17. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.
18. Маслійчук В. Altera patria. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Х., 2004.
19. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Д., 2004.
20. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. // Малінова Г., Сапожников І. О.О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії. – Одеса-Київ, 2000.
21. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В. Матеріали до історії административного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) – Запоріжжя, 1999.
22. Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія та особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю ювілею проф. Г.К. Швидько. – Д., 2004.
23. Материалы для истории южнорусского края (1715-1774). Сост. А. Андреевский. – Одесса, 1886.
24. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – Д., 2004.
25. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Вид.2, доп. і переробл. – К.-Запоріжжя, 2006.
26. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – Запоріжжя, 2005.
27. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1.
28. Яворницький Д. До історії степової України. – Д., 2004.
29. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
30. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 2003. – Т. 3.
31. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 2006. – Т. 4.
32. Історія українського козацтва: Нариси в 2 томах. – К., 2006. – Т. 2.
33. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 2000. – Т. 2.
34. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2.
35. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 3.
36. Мицик Ю. Козацький край. – Д., 1997.
37. Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська // Січеславський альманах. – Вип. 1. – Д., 2005.
38. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького. – Д., 1994.
39. Пащенко О., Водотика С., Удовиченко І. Структура та функції правоохоронних органів Запорозької Січі // Козацька спадщина. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя, 2005.
40. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1998. – Т. 1.
41. Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Кліо. – К., 2002.
42. Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей // Український археографічний щорічник. – Вип. 8-9.
43. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти і керуюча верства Коша XVIII ст. // Малінова Г., Сапожников І. О.О. Рябінін-Скляревський: матеріали до біографії. – Одеса-Київ, 2000.
44. Кузьмук О. “Козацьке благочестя”: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К., 2006.

Summary

The article is devoted to the staff of starshyna in Kodak Palanka. While demonstrating the peculiarities of status and course of life of their representatives, the author appeals to continue scientific work and cooperation in creating a united database of Cossack starshyna.